

سیری در گلگشت کلینی نامه

به مناسبت یازدهمین قرن وفات ثقہ الاسلام کلینی نویسنده کتاب گران سنگ کافی

عبدالحسین طالعی^۱

عضو هیئت علمی گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه قم

از طریق نمونه خطوط یا اجازات یا حواشی یا دیگر تلاش‌های علمی آنها - بازنشاخت.

بدین‌سان، کلینی نامه را می‌توان گنجینه‌ای پرنکته درباره کتاب ارجمند کافی دانست که برای تدوین موسوعه‌ای مانند دانشنامه کلینی، بهره سیاری از آن می‌توان برگرفت. در عین حال، این کتاب می‌تواند سرمشیقی برای کتابخانه‌های کهنه دیگر باشد که آنها نیز کتاب مرجعی شیبیه این درباره کتاب کافی پدید آورند، کتابی که همچون خورشیدی درخشان، ۱۱ قرن در آسمان اندیشه شیعه درخشیده و راه به عموم ره giovan نموده است.

فیض فواید این کتاب، نه فقط به نسخه پژوهان، بلکه به تمام علاقه‌مندان به پژوهش‌های تاریخی، حدیثی، رجالی و عقایدی می‌رسد. از این‌رو، به‌جاست که شیوه‌های مختلف و در عرصه‌های مختلف - نشریات مکتوب، نشریات الکترونیک، رسانه‌ها، پایگاه‌های اینترنتی و مانند آن - به معرفی این کتاب پرداخت و این گام بلند در شناساندن جاوده‌نامه کافی را ارج نهاد. باید به این واقعیت تلح اقرار کرد که شمارگان نسبتاً محدود کتاب مرجع (هزار نسخه) نسبت به فضای پژوهشی فعلی، بسیار انداز و تأسیف‌بار است. نگارنده این سطور، وقتی کتاب را به دست گرفت، ضمن اینکه مسحور و شیفتگی تنوی و تعدد و ارج و ارزش اطلاعات فراوان پرآورده در صفحات کتاب شد، چند فهرست از فواید آن فراهم آورد، باشد که برای پژوهشیان توشه راه باشد. در کتاب آن به نکاتی برای تکمیل و اصلاح محتوایی و تصحیح مطبعی آن اشاره می‌کند، بدان امید که در چاپ‌های بعدی این کتاب ارزشمند، بدان توجه شود.

■ کلینی نامه، کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی کتاب کافی و شروح، حواشی و ترجمه‌های موجود آن در کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی. به کوشش: سید محمد محمود مرعشی نجفی و حسین متقدی، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ۹۷۸-۹۶۴-۸۱۷۹-۵۱-۴، شابک: ۵۶۰-۱۳۸۷

۱. فهرست کلی درون‌مایه

محتوای کتاب کلینی نامه را می‌توان در پنج بخش دانست. بخش اول: معرفی نسخه‌های کتاب کافی موجود در کتابخانه آیت‌الله مرعشی (شامل ۱۱۸ نسخه)، به‌ترتیب شماره ثبت نسخه، با معرفی و گزارش مبسوط (ص ۱۳ - ۲۹۳)؛

بخش دوم: معرفی نسخه‌های کتاب کافی، که در آن کتابخانه ثبت موقت شده‌اند، با گزارش و معرفی بسیار مجمل (۲۲ نسخه، ص ۲۹۳ - ۳۱۳)؛

بخش سوم: معرفی شروح، حواشی، ترجمه‌ها و دیگر آثار مربوط به کافی موجود در آن کتابخانه (۶۷ نسخه) به‌ترتیب عنوان کتاب با گزارش مبسوط (ص ۳۱۳ - ۴۵۸). در پایان این بخش، یک نسخه منتخب رسائل کلینی از میرزا عبدالله افندی صاحب ریاض العلماء معرفی شده است (ص ۳۱۳ - ۴۵۸)؛

بخش چهارم: نمونه نسخه‌ها (ص ۴۶۳ - ۵۶۰). در این بخش،

مقدمه

از جمله اقدامات مهم درباره متون کهن، شناساندن نسخه‌های خطی آنهاست که هم اعتبار، اصالت و استناد آن متون را نشان می‌دهد و هم مانند موزه‌ای فعال، گنجینه‌ای از تلاش‌ها، وقف‌ها، خطوط، تعلیم‌ها و پژوهش‌های حول آن متن را می‌توان در این کار یافت. از آنجاکه دست‌یابی به نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌ها و گنجینه‌های خطی، کار آسانی نیست، انتقال اطلاعات مربوط به این نسخه‌ها، اطلاع‌رسانی بسیار مفید و ضروری است که راه را برای پژوهش‌های بعدی آسان می‌کند.

کتاب ارجمند و پرفایده کلینی نامه، کوششی است در این راسته، که صدها نسخه از متن و شروح کافی را می‌شناساند. در این شناسایی به بیان ویژگی‌های کلی اکتفا نشده، بلکه اطلاعات جنبی فراوانی در حاشیه معرفی‌ها می‌توان یافت، به‌اضافه حدود صد صفحه نمونه نسخه که در خلال آن، بسیاری از بزرگان گذشته را می‌توان -

از جمله اقدامات مهم درباره متون کهن،
شناساندن نسخه‌های خطی آنهاست که هم
اعتبار، اصالت و استناد آن متون را نشان می‌دهد
و هم مانند موزه‌ای فعال، گنجینه‌ای از تلاش‌ها،
وقف‌ها، خطوط، تعلیم‌ها و پژوهش‌های حول آن
متن را می‌توان در این کار یافت

- (۱۰۸۹)، ص ۳۵۴ - ۳۶۵، هفت نسخه.
۱۳. شرح اصول الکافی، سید اسماعیل خاتون آبادی (درگذشته ۱۱۱۶)، ص ۳۶۶ - ۳۶۸، یک نسخه.
۱۴. شرح الکافی، ملانظر علی گیلانی (قرن ۱۳)، ص ۳۶۸ - ۳۷۰، یک نسخه. شامل شرح باب توحید کافی.
۱۵. شرح اصول الکافی، احمد بن کمال شیرازی (قرن ۱۲)، ص ۳۷۰ - ۳۷۲، یک نسخه (نسخه اصل به خط مؤلف).
- * ۱۶. شرح الکافی، ملاصالح مازندرانی (درگذشته ۱۰۸۶)، ص ۳۷۲ - ۳۸۸ - ۴۰۸ - ۴۰۵ (هشت نسخه بخش اصول و دو نسخه بخش روضه). ملامحمد صالح مازندرانی، بخش اصول و روضه کافی را شرح کرده و کار او را فرزندش محمدهادی مازندرانی با شرح فروع کافی به پایان رسانده است.
- * ۱۷. شرح اصول الکافی، صدرالدین محمد شیرازی (درگذشته ۱۰۵۰)، ص ۳۸۸ - ۴۰۵، نه نسخه از جمله نسخه اصلی مؤلف.
۱۸. شرح فروع الکافی، سیده‌اشم نجفی (قرن ۱۲)، ص ۴۰۹ - ۴۱۱، یک نسخه (به خط مؤلف).
- * ۱۹. الصافی فی شرح الکافی، ملاخلیل قزوینی (درگذشته ۱۰۸۹)، ص ۴۱۱ - ۴۳۵، پانزده نسخه.
۲۰. فهرس الکافی، محمد جعفر فارسی آباده‌ای (درگذشته ۱۲۸۰)، ص ۴۳۵ - ۴۳۸، دو نسخه، از جمله نسخه خط مؤلف.
۲۱. کشاف حقایق الاحادیث، میرزا قاضی اردکانی یزدی (قرن ۱۱)، ص ۴۳۹ - ۴۴۰، یک نسخه.
- * ۲۲. مرآۃ العقول، علامه محمد باقر مجتبی (درگذشته ۱۱۱۰)، ص ۴۴۱ - ۴۴۸، سه نسخه.
۲۳. الهدایا لشیعۃ ائمۃ الہدی، شرف‌الدین محمد رضا مجنوب تبریزی (درگذشته ۱۰۸۸)، ص ۴۴۸ - ۴۵۲، یک نسخه.
- * ۲۴. هدی المقول الی احادیث الاصول، محمد بن عبد‌الله بحرانی قطیفی (قرن ۱۳)، ص ۴۵۲ - ۴۵۸، چهار نسخه، در پایان این بخش، منتخبی از کتاب رسائل الانتمة نوشته نقۃ‌الاسلام کلینی آمده که میرزا عبدالله افندی صاحب ریاض العلماء (قرن ۱۲) گزینش کرده است. این منتخب، نسخه اصل میرزا عبدالله و مختصر است.
- ولی نشان می‌دهد که وی، کتاب رسائل الانتمة را در اختیار داشته است، کتابی که امروز موجود نیست (ص ۴۵۹ - ۴۶۲).

۳. مروری بر بخش چهارم

در این بخش از مقاله، فهرستی از نمونه نسخه‌ها و ارتباط آن با متن می‌آوریم که متأسفانه در اصل کتاب بدان اشاره نشده است.

ترتیب خاصی رعایت نشده است؛

بخش پنجم: حواشی و پاورقی‌ها که سرشار از اطلاعات رجالی و کتاب‌شناسی درباره رجال و کتاب‌های قدیم و معاصر است. این حواشی، عمداً خانه‌تکانی ذهنی یکی از نویسنده‌گان است. از این رو انتظار نظم و ترتیب خاصی از آن نمی‌توان داشت. تفصیل درباره بخش سوم تا پنجم در سطور آینده خواهد آمد.

۲. نگاهی به بخش سوم

چنانکه گفتیم، بخش سوم شامل شروح و ترجمه‌های کافی است که نسخه یا نسخه‌هایی از آن در کتابخانه آیت‌الله مرعشی موجود است. فهرست کلی این عنوانین در پی می‌آید، با این توضیح که موارد چاپ شده با علامت* و موارد فارسی با علامت □ مشخص شده است.

موارد بدون علامت، کتاب‌های عربی و چاپ نشده است.

۱. البضاعة المزاجة محمد حسین بن قاری‌اغدی (قرن ۱۱)،

شرح روضه کافی، ص ۳۱۳ - ۳۱۶، یک نسخه.

۲. ترجمة اصول کافی، عباس بن احمد خوانساری (درگذشته ۱۳۳۵ ق)، نسخه اصل به خط مؤلف، ص ۳۱۸ - ۳۲۱، یک نسخه.

۳. توضیح الکافی، محمدقاسم بن محمد رضا شریف (قرن ۱۲)،

شرح باب ایمان و کفر کافی، ص ۳۱۸ - ۳۲۰، یک نسخه

* ۴. حاشیۃ الکافی سید رفیع الدین حسینی (ریبعی نایینی)، (درگذشته ۱۰۸۲ ق)، حاشیه بر بخش‌هایی از اصول کافی، ص ۳۲۰ - ۳۲۷، پنج نسخه.

۵. حاشیۃ الکافی، نظام الدین احمد عاملی (قرن ۱۱)، حاشیه بر اصول کافی، ص ۳۲۸ - ۳۳۰، یک نسخه.

* ۶. حاشیۃ الکافی، سید بدرالدین عاملی (قرن ۱۱)، حاشیه بر اصول کافی، ص ۳۳۰ - ۳۳۳، یک نسخه.

* ۷. حاشیۃ الکافی، میر محمد باقر داماد (درگذشته ۱۰۴۱)، ص ۳۳۸ - ۳۳۳، سه نسخه.

۸. حاشیۃ الکافی، میرزا محمد مامین استارآبادی (درگذشته ۱۰۳۶)، حاشیه بر اصول کافی، ص ۳۳۸ - ۳۴۱، دو نسخه.

۹. حاشیۃ الکافی، یکی از شاگردان میرداماد (قرن ۱۱)، حاشیه بر اصول کافی، ص ۳۴۱ - ۳۴۲، یک نسخه.

* ۱۰. الدر المنظوم من کلام المعموم، شیخ علی بن محمد نوہ شهید ثانی (درگذشته ۱۱۰۳)، ص ۳۴۳ - ۳۴۶، دو نسخه.

* ۱۱. الرواوح السماوية فی شرح احادیث الامامية، میرداماد (درگذشته ۱۰۴۱)، ص ۳۴۶ - ۳۵۴، چهار نسخه. این کتاب، با حاشیه یادشده پیشین تفاوت دارد.

۱۲. الشافی فی شرح الکافی، ملاخلیل قزوینی (درگذشته

نمونه نسخه (صفحہ)	توضیح (صفحہ)	ویژگی مہم
۴۶۳	۲۵۷ - ۲۵۶	فروع کافی، خط سید محمد حسین مرعشی، قرن ۱۱
۴۶۴	۱۵۰ - ۱۴۶	کافی، مقابلہ با نسخہ شہید ثانی
۴۶۵	۱۳۹ - ۱۳۶	کافی، مقابلہ با نسخہ شہید ثانی و نسخہ مورخ ۵۶۹
۴۶۶	۱۲۵ - ۱۲۳	کافی، مورخ ۹۸۰
۴۶۷	۱۸ - ۱۵	کافی، اجازہ علامہ مجلسی ۱۰۹۱
۴۶۸ - ۴۶۹	۲۸ - ۲۱	کافی، ۱۰۹۴، اجازہ نظام الدین علی موسوی
۴۷۰ - ۴۷۱	۳۴ - ۲۸	کافی، ۱۰۹۲، اجازہ شیخ حرم عاملی و محمد نصیر خادم
۴۷۲	۳۷ - ۳۴	کافی، ۱۰۷۶، دو اجازہ از علامہ مجلسی
۴۷۳ - ۴۷۴	۴۴ - ۴۲	کافی، ۹۷۲، خط ملا فتح اللہ کاشانی
۴۷۵ - ۴۷۶	۴۶ - ۴۴	کافی، سدہ ۸
۴۷۷	۴۸ - ۴۶	کافی، ۱۰۷۶، مقابلہ رفیع الدین یزدی
۴۷۸ - ۴۷۹	۵۱ - ۵۰	کافی، سدہ ۸
۴۸۰ - ۴۸۱	۶۷ - ۵۹	کافی، ۱۰۸۶، اجازہ مفصل علامہ مجلسی
۴۸۲	۷۰ - ۶۷	کافی، ۱۰۷۷، اجازہ موسی حسینی توپی و فاضل هندی
۴۸۳	۷۵ - ۷۴	کافی، سدہ ۱۰
۴۸۴	۷۹ - ۷۷	کافی، سدہ ۱۰، خط عبدالرضا کفر حونی
۴۸۵ - ۴۸۶	۸۵ - ۸۲	کافی، تصحیح ۹۷۷، یادداشت سید ابوالقاسم حسینی
۴۸۷	۳۲۰ - ۳۱۸	ترجمہ فارسی کافی، محمد قاسم شریف، ۱۱۱۸
۴۸۸	۳۷۲ - ۳۷۰	شرح کافی، احمد شیرازی، نسخہ اصل شارح ۱۱۱۷
۴۸۹ - ۴۹۰	۹۱ - ۸۱	کافی، ۱۰۶۳، انهاء مولی محمد تقی مجلسی و محمد باقر مجلسی
۴۹۱	۳۳۳ - ۳۳۰	حلیشہ کافی، سید برالدین عاملی، سدہ ۱۱
۴۹۲	۹۴ - ۹۱	کافی، ۱۰۶۶، مقابلہ و تصحیح ۱۰۷۲
۴۹۳	۳۷۹ - ۳۷۷	شرح کافی، ملا صالح مازندرانی، مقابلہ فرزند شارح
۴۹۴	۸۸ - ۸۵	کافی، نسخہ هنری ممتاز ۱۰۸۶
۴۹۵ - ۴۹۷	۱۰۷ - ۹۸	کافی، اجازہ شیخ سلیمان بحرانی ۱۰۷۹ و ۱۱۵۷
۴۹۸	۱۱۰ - ۱۰۷	اجازہ شیخ عباس بلاعی
۴۹۹ - ۵۰۰	۱۱۴ - ۱۱۱	کافی، انهاء علامہ مجلسی ۱۰۷۵
۵۰۱	۳۴۶ - ۳۴۵	الدر المنظوم (شرح کافی)، ۱۰۹۵
۵۰۲	۱۱۸ - ۱۱۴	کافی، تصحیح جعفر رازی، ۱۰۶۸
۵۰۳ - ۵۰۴	۱۲۰ - ۱۱۸	کافی، شیخ حسن نوہ صاحب معلم، مقابلہ ۱۰۸۹
۵۰۵	۱۲۳ - ۱۲۰	کافی، چند مقابلہ و تصحیح، ۱۰۹۰
۵۰۶	۱۲۵ - ۱۲۳	کافی، خط محمد بن احمد حلی، ۹۸۰
۵۰۷ - ۵۰۸	۳۹۲ - ۳۸۱	شرح ملا صدراء به خط مؤلف، ۱۰۴۴
۵۰۹	۱۳۳ - ۱۳۰	کافی، دست خط مولی محمد تقی مجلسی ۱۰۶۳
۵۱۰	۱۳۴ - ۱۳۳	کافی، انهاء علامہ مجلسی ۱۰۸۲
۵۱۱	۳۵۹ - ۳۵۷	الشافی (شرح کافی) بادست خط ملا خلیل قزوینی، ۱۰۶۳
۵۱۲	۱۳۹ - ۱۳۷	کافی، مقابلہ با نسخہ شہید ثانی و نسخہ ۵۶۹
۵۱۳ - ۵۱۴	۱۴۳ - ۱۳۹	کافی، دو انهاء علامہ مجلسی ۱۰۸۴ و ۱۰۸۸
۵۱۵	۱۴۴ - ۱۴۳	کافی، ۹۶۵، مصحح
۵۱۶	۱۴۵ - ۱۴۴	کافی، سدہ ۱۰

نمونه نسخه (صفحه)	توضیح (صفحه)	ویژگی مهم
۵۱۷	۱۴۶ - ۱۵۰	کافی، اجازه شاگرد صاحب معالم، سده ۱۱
۵۱۸	۳۱۶ - ۳۱۸	ترجمه فارسی کافی، عباس خوانساری، به خط مترجم ۱۲۹۶
۵۱۹	۱۵۰ - ۱۵۲	کافی، ۹۶۷، با تملک‌های مهم
۵۲۰ - ۵۲۱	۱۰۷۴ - ۱۰۷۶	کافی، دونهاء علامه مجلسی، ۱۰۷۶ و ۱۰۷۷
۵۲۲	۳۶۰ - ۳۶۱	اشارة (شرح کافی)، دستخط ملا رفیع طالقانی، ۱۰۹۳
۵۲۳	۱۵۷ - ۱۵۹	کافی، حواشی ملاحیدر علی شیروانی
۵۲۴	۱۶۷ - ۱۷۰	کافی، انهاء علامه مجلسی، ۱۰۷۷
۵۲۵	۱۷۵ - ۱۷۷	کافی، انهاء محمد صالح خاتون آبادی، ۱۱۰۰
۵۲۶ - ۵۲۸	۱۷۷ - ۱۸۳	کافی، اجازة سید ماجد بحرانی، ۱۰۲۸
۵۲۹	۳۹۲ - ۳۹۴	شرح ملاصدرا مقابله با نسخه اصل، ۱۰۸۳
۵۳۰	۴۰۹ - ۴۱۱	شرح کافی، سید هاشم نجفی، نسخه اصل شارح، سده ۱۲
۵۳۱	۱۹۱ - ۱۹۳	کافی، مقابله با نسخه ملاصالح مازندرانی
۵۳۲	۲۰۰ - ۲۰۲	کافی، مقابله ۱۲۷۷
۵۳۳	۲۰۴ - ۲۰۶	کافی، انهاء علامه مجلسی، ۱۰۶۱، انهاء خاتون آبادی، ۱۱۲۱
۵۳۴ - ۵۳۵	۲۰۹ - ۲۱۲	کافی، دونهاء علامه مجلسی، ۱۰۷۷
۵۳۶	۳۵۲ - ۳۵۴	الرواش السماویہ (شرح کافی)، میرداماد، سده ۱۲
۵۳۷	۲۲۶ - ۲۲۷	کافی، ۹۸۹
۵۳۸	۳۶۸ - ۳۷۰	شرح کافی، ملانظر علی گیلانی، نسخه اصل شارح، ۱۲۰۶
۵۳۹	۲۳۱ - ۲۳۶	کافی، اجازة امیر شرف الدین علی شولستانی استاد مجلسی اول
۵۴۰	۴۳۱ - ۴۳۴	الصافی (شرح کافی)، ۱۰۷۰
۵۴۱	۲۵۲ - ۲۵۴	کافی، انهاء مولی محمد تقی مجلسی، ۱۰۶۳
۵۴۲	۴۴۸ - ۴۵۲	الهدایا ل الشیعه ائمۃ الہدی (شرح کافی)،
		شرف الدین محمد مجنوب تبریزی،
۵۴۳	۱۸۳ - در زمان حیات شارح	
۵۴۴ - ۵۴۵	۲۵۸ - ۲۵۹	کافی، تصحیح شده در حضور سید جمال الدین محمد اعرجی حلی، ۱۱۸۹
۵۴۵	۲۵۹ - ۲۶۲	کافی، دونهاء علامه مجلسی، ۱۰۹۸ و ۱۱۰۰ (اواخر عمر مجسی)
۵۴۷	۲۶۳ - ۲۶۴	کافی، نسخه هنری ممتاز، بالاغ علامه مجلسی،
		یادداشت محدث نوری، ۱۳۰۲
۵۴۸ - ۵۴۹	۴۰۱ - ۴۰۲	شرح ملاصدرا مولی محمد محسن و فانوہ فیض کاشانی، ۱۱۴۳
۵۵۰	۴۰۲ - ۴۰۴	شرح ملاصدرا نسخه دیگر به خط مولی محمد محسن وفا
۵۵۱	۲۶۵ - ۲۶۶	کافی، ضیاء الدین محمد برادر فیض کاشانی، ۱۰۳۵
۵۵۲	۲۶۶ - ۲۶۹	کافی، اجازة امیر عبدالرزاق کاشانی، ۱۰۸۳
۵۵۳	۳۸۷ - ۳۸۸	شرح ملاصالح، محمد بن زین العابدین طیب، ۱۰۸۸
۵۵۴	۴۴۴ - ۴۴۶	مرأۃ الفقول، تصحیح محمدحسین بن صالح حسینی، ۱۱۱۷
۵۵۵	۲۶۹ - ۲۷۳	کافی، اجازة مولی محمدحسن قزوینی، ۱۱۱۳
۵۵۶	۲۷۳ - ۲۷۵	کافی، سه بار تصحیح شده نزد میرزا محمد استرآبادی
		در مکه، ۱۰۲۷
۵۵۷	۲۷۶ - ۲۷۸	کافی، انهاء علامه مجلسی، ۱۰۸۳
۵۵۸	۲۸۲ - ۲۸۳	کافی، مقابله با شاگرد علامه مجلسی، ۱۰۹۵
۵۵۹	۲۸۵ - ۲۸۷	کافی، انهاء علامه مجلسی، ۱۰۸۸
۵۶۰	۲۸۹ - ۲۹۳	کافی، اجازة شیخ علی نوہ شہید ثانی، ۱۰۸۳

- ۴. مروری بر بخش پنجم**
- فهرستی از موضوعات مطالب بخش پنجم (حوالی و باورقی‌های کتاب)
۱. منشی نولکشور (ناشری در هند)، ص ۱۱.
 ۲. میرزا محمد ملک الکتاب شیرازی (مقیم بمبئی هند)، ص ۱۱.
 ۳. کاغذ و کتاب آرایی، ص ۱۹.
 ۴. احمد فرهومند تهرانی (کتابفروش)، ص ۳۵.
 ۵. سیدابوالحسن کتابی اصفهانی، ص ۴۸ و ۴۶.
 ۶. ع جوشقان (شهری نزدیک کاشان)، ص ۵۴.
 ۷. میرزا محمد و میرزا محمد شفیعی اصفهانی خوانساری (کتابفروش) ص ۵۹ - ۶۰.
 ۸. شیخ ابوعلی فرزند شیخ طوسی، ص ۶۴.
 ۹. ملاذر الاخیار (کتاب علامه مجلسی در شرح تهدیب الاحکام شیخ کلینی)، ص ۵۵.
 ۱۰. قرب الاسناد (کتاب)، ص ۶۸.
 ۱۱. المحيط الاعظم (کتاب)، ص ۷۱.
 ۱۲. کلین (روستایی نزدیک تهران، زادگاه شفیعی اسلام کلینی و مدفن پدرش)، ص ۷۷.
 ۱۳. صدر الافضل تبریزی، ص ۷۹.
 ۱۴. سیدعبدالله و سیدعبدالحی رضوی کاشانی، ص ۸۱.
 ۱۵. مجdal الدین نصیری، ص ۸۳.
 ۱۶. سیدمحمدباقر شفتی اصفهانی، ص ۸۴.
 ۱۷. آرایه‌های هنری نسخه خطی کافی به خط محمد رحیم اصفهانی، ص ۸۷.
 ۱۸. شیخ خلف آل عصفور بحرانی، ص ۹۶.
 ۱۹. شیخ سلیمان بحرانی، ص ۱۰۱.
 ۲۰. شیخ عباس بلاعی (جد مرحوم شیخ علی بلاعی)، ص ۱۰۱.
 ۲۱. میرزا محمد اربیلی و کتاب جامع الرواہ، ص ۱۰۹.
 ۲۲. استقصاء الاعتبار فی شرح الاستبصار (کتاب)، ص ۱۲۰.
 ۲۳. خوارسگان (از نواحی اصفهان)، ص ۱۲۶.
 ۲۴. کتابخانه آیت‌الله سیدمحمد حجت کوه کمری در قم، ص ۱۰۱ و ۱۵۱.
 ۲۵. تمیجان (از توابع املش در گیلان) و نیمجان (از توابع تویسرکان)، ص ۱۵۴.
 ۲۶. بهاءالدین محمد جیلی (شاگرد علامه مجلسی)، ص ۱۵۷.
 ۲۷. مدرسهٔ جدید سلطانی اصفهان، ص ۱۶۲.
 ۲۸. میرزا یحیی‌بن محمد شفیع بیدآبادی اصفهانی، ص ۲۰۰.
 ۲۹. آوه (منظقه‌ای بین قم و ساوه)، ص ۲۱۰.
 ۳۰. کتابخانه میرزا فخرالدین نصیری امینی در تهران، ص ۲۱۲.
 ۳۱. کتابخانه مولی یعقوب بن مقیم بارفروشی در مازندران، ص ۲۱۷.
 ۳۲. کیاب (روستایی در میان قم و اراک)، ص ۲۲۳.
 ۳۳. میرزا مسیح تهرانی، میرزا ابوالفضل تهرانی و میرزا محمد ثقی، ص ۲۳۰.
 ۳۴. کاربرد کلمه «آیت‌الله العظیمی» در قرن ۱۱، ص ۲۳۴.
 ۳۵. سیدعبدالله برهان المحققین سبزواری، ص ۲۵۹.
 ۳۶. معاون الحکمة فی مکاتیب الائمه (کتاب)، ص ۲۶۶.
 ۳۷. مرحوم شیخ محمد آخوندی، مؤسس دارالکتب الاسلامیة و
- ۵. واقفان کافی و شروح آن**
- یکی از فواید جنبی این کتاب، آگاهی از واقفانی است که ثمرة سال‌ها تلاش خود را وقف مکتب اهل بیت علیهم السلام کردن. فهرستی از واقفان که در کتاب یاد شده، در پس می‌آید، که خود می‌تواند موضوع پژوهش‌هایی ارزشمند در حوزه فرهنگ و تمدن مسلمانان باشد.
- ص ۵۳: گل صنم خواجه کلایی، ۱۲۶۴. ق.
 - ص ۶۹: حاج محمدحسن خراسانی.
 - ص ۱۲۷: محمدحسین بن ملاعیاس، ۱۰۹۹.
 - ص ۱۳۶: ملامحمدحسن مشهدی، ۱۱۵۳.
 - ص ۱۵۳ و ۱۵۴: لطف‌الله تمیجانی، ۱۱۰۶.
 - ص ۱۶۱ و ۳۱۹: سلطان حسین صفوی.
 - ص ۱۷۳: حاجی نورعلی، ۱۲۵۲.
 - ص ۱۸۶: حسین بن محمد، ۱۲۴۵.
 - ص ۱۸۸: خلیل، ۱۲۵۱.
 - ص ۱۸۹: زیلخا بنت حاجی طاهر.
 - ص ۲۰۳: آقامحمدعلی، ۱۱۶۶.
 - ص ۲۰۳: فهیم بن مرتضی قلی، ۱۲۰۷.

- اصلاح شود: کتاب الروضه از کتاب کافی.
- جملاتی نظری این در کتاب زیاد است که حذف فعل در آنها غلط است. «نسخه موجود، حاوی بخش اصول از کتاب شریف کافی، و از کتاب العقل و الجهل آغاز و تا پایان کتاب الحجۃ به انتام می‌رسد» (ص ۲۲۳). باید بدین گونه باشد: «نسخه موجود کافی است، و از کتاب آغاز می‌شود و تا پایان». این گروه جملات، زیاد است که یک نمونه یاد شد.
- ص ۲۲۹، س ۲: عن ابن ابی عمیر و راه قال: یعنی چه؟
- ص ۲۳۰ پاورقی: آیا میرزا ابوالفضل تهرانی و میرزا مسیح تهرانی از یک خانواده‌اند؟
- ص ۲۷۶: با توجه به این توضیحات، آیا نمی‌توان تعلیقات شیخ محمد نهادی بر کافی را در ردیف تعلیقات آورد؟
- ص ۲۸۵: نکته مهم: ابیاع یک نسخه کافی توسط آیت‌الله مرعشی در بغداد، ۱۳۴۰ قمری - استخراج اینگونه تاریخ‌ها جالب است.
- ص ۳۹۸: مراد از «كتابنا الكبير» در بیان علامه مجلسی معمولاً بخار الانوار است.
- به طور کلی: علامت‌کاری مخصوصاً درباره متون عربی اجازات و ... لازم است.
- ص ۳۷۰ پاورقی و ص ۴۱۱ و ۴۳۹ و موارد دیگر: «آغا بزرگ» به «آقا بزرگ» تبدیل شود، چنانکه خود ایشان نوشته و در متن ص ۳۷۲ و ۴۴۲ و ... نیز آمده است. (آگابزرگ تحریر عربی از کلمه است).
- شرح اصول ملاصالح (ص ۳۷۲ به بعد) و شرح روضه او (ص ۴۰۵ به بعد) دو عنوان مستقل نیستند، بلکه دو بخش از شرح الکافی او به شمار می‌آیند.
- ص ۳۷۶: دو بیت یاد شده، از رشید و طواطوا است در ترجمه کلام حضرت امیرالمؤمنین علیہ السلام (الناس نیام فاذا ماتوا انتبهو) که باید به صورت زیر تصحیح شود:
- مردمان غافلند از ذنبا
همه‌گویی به خفتگان مانند
- ضرر غفلتی که می‌ورزند
چون که مُردد، آنگهی دانند
- ص ۴۳۷ س ۲: جدها درست است یا جده؟
- ص ۴۳۹ س ۴: خلیفتك درست است یا خلیفتك؟
- ص ۴۶۲: شماره نسخه ذکر نشده است.
- یکی از نکات مهم در این کتاب که باید تصحیح شود، دخالت دادن جملات عاطفی در یک متن مرجع علمی است که جایگاهی ندارد.
- در این زمینه، برای نمونه، این موارد یاد می‌شود:
۱. اظهار لطف نسبت به «فرهست‌نگار سابق کتابخانه (مانند صفحات ۳۴، ۶۸، ۷۲، ۱۹۸، ۲۲۹، ۴۱۰)»
۲. اظهار لطف نسبت به «پدر بزرگوار»، «پدر عزیز» و ... (در اکثر صفحات)
۳. تعبیراتی درباره برشی از محققان مانند «علامه متفکر، استاد فرهیخته» (ص ۴۰۶)، «دوسـت دیرینم» (ص ۳۷۳ و ۳۷۴).
- ۷. فوائد ارزشمند کتاب**
- نکات جالب فراوانی در این کتاب می‌توان یافت، از جمله:
۱. ترجمة «بسم الله الرحمن الرحيم» توسط ملاخلیل قزوینی شارح کافی: «سپاس، الله راست که صاحب امتیاز هر کس و هر چیز
- ص ۲۰۵: شهربانو بیگم، ۱۲۱۰.
- ص ۲۱۷: یعقوب بن مقیم بارفروش مازندرانی، ۱۲۵۴.
- ص ۲۳۷: سید جعفر قاضی، ۱۲۶۷.
- ص ۲۴۰: ملام محمدحسین، ۱۲۷۸.
- ص ۲۴۳: خدیجه بنت حاجی علی اکبر، ۱۲۷۷.
- ص ۲۴۵: ؟، ۱۱۲۵.
- ص ۲۵۷: حاج محمدحسن مجتبهد، ۱۲۳۸.
- ص ۲۸۹: سید محمد تقی موسوی، ۱۱۱۹.
- ص ۲۹۹: حاجی صالح
- ص ۳۰۳: میرزا عبدالکریم، ۱۲۴۱.
- ص ۳۰۴: ؟، ۱۲۲۳.
- ص ۳۱۰: محمد بن یحیی، ۱۲۴۲.
- ص ۳۱۱: ؟، ۱۲۸۷.
- ص ۳۱۱: محمدعلی نایینی، ۱۲۸۷ (وقف بر حضرت ولی‌عصر)
- ص ۳۲۵ و ۳۴۰: معزالدین حسینی، ۱۱۴۷.
- ص ۳۲۶: ملام محمد امین، ۱۲۴۳.
- ص ۳۳۵: محمداشرف حسینی، ۱۰۹۶.
- ص ۳۷۴ و ۴۴۶ و ۴۲۳ و ۴۴۷ و ۴۴۸: میرزا کوچک کتاب‌فروش، ۱۲۵۲.
- ص ۴۰۱ و ۴۰۲: میرزا ابوتراب بن سلیمان، ۱۱۸۵.
- ص ۴۱۳: یوسف آقا.
- ص ۴۲۰: حاج محمد ابراهیم قزوینی، ۱۱۱۷.
- ص ۴۳۸: محمد جعفرین محمدصفی، ۱۲۷۸.
- ص ۴۴۰: میرمحمد باقر، اصفهان
- ص ۴۵۴: محمد، ؟
- ۶. نکات تکمیلی، تصحیحی و انتقادی درباره درون مایه کتاب**
- ص ۵: جمله منسوب به حضرت ولی‌عصر ارواحنا فداه درباره کافی محل بحث و مناقشه است.
- ص ۱۷: مشخصات نخستین چاپ‌های سنگی کافی یاد شده، اما به چاپ سنگی ۱۳۰۲ هند که در ص ۱۲ آمده، اشاره نشده است.
- ص ۱۸، س ۸: بیمه احتمالاً «بیمه» یا «بیمناه» صحیح باشد.
- ص ۲۰: به دست خط شهید ثانی در نسخه شماره ۲۶۸ کافی اشاره شده، کاش نمونه آن را می‌آوردن.
- ص ۲۲، س ۱۱: هادی‌الظلمة ضاللتا احتمالاً «هادی‌الظلمة من ضاللتا» صحیح باشد.
- ص ۳۷، س ۲ و ۳: نسبت رباعی یادشده به قاضی نور‌الله قطعی نیست، بلکه به این سینا و دیگران نیز نسبت داده‌اند.
- ص ۵۵ س ۱۰ و ۱۱: در این جمله، تعداد احادیث، درست نمی‌آید. جمله به بازبینی نیاز دارد. و اگر در اصل نسخه همین است، باید به این نکته اشاره شود. وجه صحیح آن در صفحه ۱۷۷ و ۱۷۰ آمده است.
- ص ۱۸۱، س ۳: العترة الهادیة علیہ السلام. در اصل دست خط سید‌ماجد بحرانی نیز همین است. یعنی چه؟
- ص ۱۹۶ پاورقی: بعضی از اغلاط این متن منقول، تصحیح شده است. این کار را می‌شد در جاهای دیگر کرد.
- ص ۲۱۰، س ۳ و ۴: قد فرغ من تسوییده العبد اصفهان ... احتمالاً کلمه یا کلماتی افتاده است.
- ص ۲۲۱ س آخر آمده است: «کتاب الروضه از کتاب اصول کافی».

وجود این همه نسخه، مواد خام اینگونه تحقیقات را در اختیار ما می‌گذارد.

۹. یادداشت محدث نوری بر یکی از نسخه‌های خطی کافی که متن آن توسط علامه مجلسی تصحیح شده و کاتب آن، «پیرنور» از خطاطان مهم زمان قاجار است و آرایه‌های هنری دارد (ص ۲۶۳ - ۲۶۴ و ۵۴۷).

فواید کتاب، بیش از آن است که گفته آمد. امید است با توجه بیشتر به این گنجینه، نکات دیگر توسط اهل تحقیق بیان شود.

۸. خطاهای چاپی

از آنجاکه کلینی نامه به عنوان کتاب مرجع مورد استفاده قرارمی‌گیرد، باید تا حد امکان از غلط‌های چاپی پیروسته باشد. مواردی که در حین مطالعه بدان برخوردم چنین است (عبارت غلط که در متن کتاب آمده، سمت راست و عبارت صحیح، در سمت چپ می‌آید):

- ص ۱۷، س ۱۰: تفضیل: تفصیل
- ص ۱۸، س ۵: آیقذه: آنقذه
- ص ۱۸، س ۹: فی: عفی
- ص ۱۹، س ۳: المرأة
- ص ۲۱، س ۱۱: تبلوه: بتلوه
- ص ۲۳، س ۱۳: آخره: آخره
- ص ۲۴، س ۴: وفقه: وقهه
- ص ۲۴، س ۱۱: الموقوف: الوقوف
- ص ۲۵، س ۱: اقتفيت: ااقفيت
- ص ۲۵، س ۷: معاینه: معانيه
- ص ۲۶، س ۷: الفتوى: الفتوی
- ص ۲۶، س ۱۰: منه: منه
- ص ۲۶، س ۸: نباختنا: (احتمالاً) باختنا
- ص ۲۶، س ۹: قابليه: قابلیته
- ص ۲۶، س ۱۵: الله: الله
- ص ۲۹، س ۲: ثم: تم
- ص ۳۱، س ۱۵: المشتهد: المشتهر
- ص ۳۳، س ۱۲ و ۱۳: عليهما: عليهمما
- ص ۳۵، س ۴: هاش: هامش
- ص ۳۶، س ۲: أنهاها: أنهاء
- ص ۳۶، س ۷: اللهم: (زاید است)
- ص ۳۶، س ۱۵: الحسين: الحسینی
- ص ۴۰، س ۲: السلام الله: سلام الله
- ص ۴۲، س ۹: لاندخل احداً في صاللة و لا يخرجه من هدى: لاندخل أحداً في ضاللة و لا تخرجه من هدى
- ص ۵۷، س ۹: يأخذ: يؤخذ
- ص ۶۰، س ۸: الكفارات: والکفارات
- ص ۶۱، س ۱۴: على: علی
- ص ۶۵، س ۹: مساخطه: مساخطه
- ص ۶۶، س ۱: متنجبن: المتتجبن
- ص ۶۶، س ۴: سني: منی/ جهد: جهده
- ص ۷۱، س ۸: برگی: برگ‌های
- ص ۸۳، س آخر: ضل: ظلل
- ص ۱۰۲، س ۲: أى: الى
- ص ۱۰۲، س ۱۵: المعينون: المعینون

است» (ص ۴۳۲ و چند موضع دیگر).

۲. اهدای یک نسخه کافی، از حسین بن شجاع شاهسونلو به محمد بن حیدر گنجوی، در تاریخ دهم ربیع‌الاول ۱۲۱۹، زمانی که قشون روسیه قلعه گنجه را گرفته و حاکم آنچا جوادخان زیاد اوغلی قاجار را کشته بودند. این نسخه را حسین بن شجاع از فرقه‌ها گرفته و به محمد گنجوی می‌دهد. (ص ۲۰۳ و ۳۵۸).

۳. نقش بسیار مهم علامه محمدباقر مجلسی در ترویج کافی، که تاکنون در زندگی نامه‌ها گفته می‌شد. اما اکنون با نشر این کتاب، ده‌ها مدرک برای این مجاہدت می‌توان یافت (بنگرید به: بخش نمونه نسخه‌ها - ص ۴۶۳ به بعد).

۴. مادهٔ تاریخ جالب میرداماد، از ملاعبدالله کرمانی که ضمن آن گوید:

محمدباقر داماد، کز وی

عروس فضل و دانش بود دل شاد

عروس علم دین را مرده داماد

۵. یادداشت مهم علامه مجلسی که برای رمزگشایی از حواشی کافی (چه در آن نسخه و چه در نسخه‌های دیگر) می‌تواند مفید باشد (ص ۱۴۱ تا ۱۴۳ و ۵۱۳ و ۵۱۴).

۶. تقسیم موضوعی بسیار جالب برای احادیث روضه کافی توسط محمدحسین بن قاریاغدی (قرن ۱۱) در سی باب بدین ترتیب: ۱. خطبه‌ها، ۲. رسائل [در متن، وسائل آمده که به احتمال قوی، باید رسائل باشد]، ۳. نصایح و مواعظ و کلمات موجز نبوی، ۴. عقاص و حکایات گذشته، ۵. قرائات و تفسیر آیات، ۶. روضه کافی توسط محمدحسین بن قاریاغدی (قرن ۱۱) در سی باب بدین شبهه، ۱۱. یادکرد ممدوحین و مذمومین و مستضعفین، ۱۲. احتجاج، ۱۳. حسب و نسب، ۱۴. مداراة و تقبیه و تستر و معاشرت، ۱۵. طیره (تفال) و عدوی، ۱۶. استخاره، ۱۷. سفر و شؤون آن، ۱۸. نجوم، ۱۹. باران، ۲۰. بادها و اقسام آن، ۲۱. زلزله، ۲۲. اصناف مخلوقات، ۲۳. خوابیدن و رویا و تعبیر آن، ۲۴. طب و امراض و معالجات، ۲۵. حرز و عوذ و ادعیه، ۲۶. نوادر، ۲۷. اخبار نسبت به آینده، ۲۸. ظهور حضرت مهدی علیه‌السلام، ۲۹. احوال و احوال قیامت [در متن آمده: احوال القيامة و احوالها، که خطای چاپی است]، ۳۰. وصف بهشت و دوزخ (ص ۳۱۴ و ۳۱۵).

این تقسیم موضوعی برای استفاده بیشتر از روضه کافی، بسیار مفید تواند بود. نگارنده این سطور، تاکنون چنین تقسیم موضوعی برای روضه کافی نمیدهد است.

۷. از نکات جالب که در این کتاب می‌توان یافت، کارهای علمی سنگین است که در روستاهای و مناطق دورافتاده انجام می‌شده است، مانند کتابت نسخه‌ای از کافی در سده ۱۲ توسط محمدعسکر تولمی الاصل در مسجد روستای کیاب، از توابع خلیستان قم (ص ۲۲۳).

این نکته خود می‌تواند موضوع پژوهشی جدی باشد که چگونه در سده‌های گذشته، توزیع علم میان تمام مناطق، سبب آبادی علمی

تمام مناطق می‌شده است، پدیدهای که اکنون کمتر دیده می‌شود.

۸. شناسایی حواشی و محشیان، کار مهمی است که باید انجام شود. بسیاری از اینان، عالمان و مدرسان گمنامی هستند که با وجود گمنامی، حق بزرگی بر نسل ما دارند. متأسفانه کم‌حصولگی در امر پژوهش، چنین بایسته‌هایی را به محقق می‌اندازد، در حالی که

- ص ۳۹۹، س ۸: الحسینی: الحسین
- ص ۳۹۹، س ۹: الجهل: أجهل
- ص ۴۰۷، س ۴: رفنا و مكاناً: رفناه مكاناً
- ص ۴۴۵، س ۶: المخذوم: المخدوم
- ص ۲۳، س ۱۰: خلوطون: خلوطون
- ص ۴۴۵، س ۱۰: فصاراً س: شاید «فصار احسن»
- ص ۴۴۵، س ۱۲: الا فخم: الأفخم
- ص ۴۴۵، س ۱۲: لامذکور: المذکور
- ص ۴۴۷، س ۴: والحمد لله: والحمد لله
- ص ۴۴۹، س ۷: عج: عجل
- ص ۴۵۱، س ۸: الجميع: الجميع
- ص ۴۵۴، س ۱۵: صاحبته: صاحبة
- ص ۴۵۹، س ۱: ۲۰۷: ۲۰۷: عج: عجل
- ص ۴۸۶ (توضیح سند): ش ۲۳۰: ش ۲۲۰: ش ۲۲۰: ش ۲۳۰
- ص ۴۹۵ (توضیح سند): ش ۳۵۳۳: ش ۳۵۳۲
- ص ۵۰۱ (توضیح سند): الدرر المنظوم: الدر المنظوم
- روشن است که بیشتر این خطاهای مطبعی بهدلیل شتاب در چاپ کتاب روی داده است. ولی باید دانست که برای کتابی که سال ها به عنوان کتاب مرجع مورد استفاده قرار می گیرد، چنین شتابی توجیه ندارد. در اینگونه موارد، پذیرفتی است که سرعت فدای دقت شود.
- ۹. نکات دیگر**
- برخی از نکاتی که برای بهرهوری بهینه از این کتاب، برای چاپ های بعدی پیشنهاد می شود:

 ۱. افزودن خلاصه و معرفی از کتاب به عربی و انگلیسی در ابتدای کتاب، زیرا چنین کتابی در مراکز اسلام‌شناسی در سراسر جهان مورداً استفاده قرار می گیرد؛
 ۲. افزودن فهرارس راهنمای (اعلام، واقفان، مُجیزها، مُجازها، کتابان، حاشیه‌نگاران، مکان‌ها، کتاب‌ها، نقش مُهرها و ...);
 ۳. رفع اشکال‌های علامت‌گذاری؛
 ۴. خلاصه کردن عنوان فرعی کتاب که بسیار طولانی است؛
 ۵. تصحیح سرصفحه‌ها: عنوان مختصر کتاب (کلینی‌نامه) در صفحات زوج، و نسخه مورد معرفی در صفحات فرد؛
 ۶. درج فهرست مطالب؛
 ۷. افزودن یک مقدمه تحلیلی که براساس آن، بایسته‌های پژوهشی نیز برای ادامه این پژوهش بیان و پیشنهاد شود.

- ۱۰. سخن پایانی**
- پایان سخن و سخن پایانی، تقدیری است از تمام کسانی که در تدوین این مجموعه سهم داشتند، از مؤلفان شروح کافی تا کاتیان و اقافن، مالکان، نسخه‌شناسان، مرحوم آیت‌الله مرعشی بانی آن کتابخانه عظیم تا مؤلفان کتاب، که به مناسبت یازدهمین قرن درگذشت نقه‌الاسلام کلینی، چنین گنجینه‌ای در دسترس پژوهشیان نهادند. اجر همگی با اهل بیت نور و کرامت علیهم السلام باد.
- و الحمد لله رب العالمين.
- پی نوشت
- ص ۱۰۳، س ۵ - ع سلاطه طوبته: سلامه طوبته
- ص ۱۰۷، س ۶: عصمه: عصمه
- ص ۱۱۳، س ۷: شیخه: شیخیه
- ص ۱۱۴، س ۶: آیاه: آیاه
- ص ۱۳۹، س ۸: اصحابنا: اصحابنا
- ص ۱۴۱، س ۱: دو: و
- ص ۱۵۱، پاورقی، س آخر: ۶۹۷: ۹۶۷
- ص ۱۶۲، کلب امیرالمؤمنین کمترین: کمترین کلب امیرالمؤمنین
- ص ۱۶۴، س ۹: زادالمعروف: زاده المعروف
- ص ۱۶۶، س ۱۲: بمحمد و آلہم: احتمالاً بمحمد و علی و آلہم درست است یا اینکه: بمحمد و آلہ
- ص ۱۷۳، س آخر: اسلامه: استلامه
- ص ۱۸۰، س ۵: التشیت: التشیت
- ص ۱۸۰، س ۱۴: المرتضی: المرتضی
- ص ۱۸۱، س ۸: الشهید بالشهید: الشهیر بالشهید
- ص ۱۸۲، س ۹: اجزت: اجزل
- ص ۱۸۲، س ۱۰: شیخه عن نجیب:.. (کلمه عن زائد است)
- ص ۱۸۳، س ۱۳: ۶۴ نسخه دیگر الکافی (۶۴): ۶۳ نسخه دیگر الکافی (۶۳).
- ص ۱۸۸، س ۱: الامتثال: الامتثال
- ص ۲۱۱، س ۶: اجزت: اجزت له
- ص ۲۱۹، س ۹: مرتضی رو: مرتضی را / مصرع دوم: زان که در حق غرق بُدَ آن حق شناس
- ص ۲۱۹، س ۱۰: مصرع دوم: عین و لام و یا بخوانی از علی
- ص ۲۲۷، س ۱۰: من أجل: من أجل
- ص ۲۳۳، س آخر: عینی: عین
- ص ۲۳۵، س ۱۵: المذنب: هذا المذنب
- ص ۲۴۹، س ۴: أشر: أشار يا أشرف
- ص ۲۵۹، س ۵: الكفر: الفکر
- ص ۲۶۲، س ۵: تأییدها: تأییده
- ص ۲۶۳، س ۴: استعنت: استعنت
- ص ۲۶۴، س ۷: هذا لو بیاع بوزنه ذهباً: دو بیت شعر بوده که در متن نیاورده‌اند:

هذا كتاب لو بیاع بوزنه
ذهبیاً لكان البائع المغبونا (كذا)

او ما من الخسران أنك تأخذ
ذهبیاً و تعطى لؤلؤاً مكنونا

 - ص ۲۶۴، س ۱۲: پیروز: پیرنور
 - ص ۲۶۸، س ۱۲: برحمتك: بررحمتك
 - ص ۲۷۱، س ۱۴: الندس (۵)
 - ص ۲۷۲، س ۳: محب: بحث (بر اساس این تصحیح، پاورقی بیهوده است)
 - ص ۲۹۰، س ۱۳: علیهم السلام: علیهم السلام
 - ص ۳۳۰، س آخر و ص ۳۳۱، س ۹ متن و س سوم پاورقی و ص ۳۳۲، س ۴: محمدقلی: محمدقلی
 - ص ۳۴۳، س ۱: الدر: الدر
 - ص ۳۵۸، س ۹: على صلوات الله: علیه صلوات الله
 - ص ۳۷۸، س آخر: بذلت: بذلت
 - ص ۳۸۹، س ۱۲: روحجه: روحجه